

Hasanova N.A., of the thesis of the Institute of Manuscripts by name of Mohammed Fizuli, National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), nurane-heseno@rambler.ru

Examination of manuscripts NasireddinTusi stored Manuscripts Institute im.MuhammedaFizuli National Academy of Sciences of Azerbaijan

In the history of Azerbaijani culture name NasireddinTusi, the famous medieval astronomer and mathematician takes a worthy place. Its artistic heritage is stored and transmitted through the centuries from generation to generation. Great interest to investigate the safety of his manuscript heritage. Manuscripts copied at different times are stored including the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. Of interest is the number of his works, their integrity and originality.

Keywords: N.Tusi, manuscripts, bibliographies of works, Institute of Manuscripts in Baku.

Гасанова Н.А., дисертант, Інститут рукописів ім. Мухаммеда Фізулі Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), nurane-heseno@rambler.ru

Експертиза рукописів Насиреддина Тусі, що зберігаються в Інституті рукописів ім. МухаммедаФізулі Національної академії наук Азербайджану

В історії азербайджанської культури ім'я Насиреддина Тусі, відомого середньовічного астронома і математика займає гідне місце. Його творча спадщина зберігається і передається у віках від покоління до покоління. Великий інтерес представляє дослідження збереження його рукописної спадщини. Рукописи, переписані в різний час, зберігаються в тому числі і в Інституті рукописів Національної академії наук Азербайджану. Представляє інтерес число його творів, їх збереження і оригінальність.

Ключові слова: Н.Тусі, рукописи, бібліографічні списки творів, Інститут рукописів в Баку.

* * *

УДК 271+930.2

Берест Р. Я.

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін, Львівський інститут економіки і туризму (Україна, Львів), Berest_Liet@ukr.net

ФОРТИКАЦІЙНІ СПОРУДИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНАСТІРІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

На конкретних фактологічних матеріалах, результатах власних багатолітніх археологічних, спелеологічних, етнографічних, топонімічних, архівних та інших досліджень зроблено спробу узагальнення результатів публікацій з метою висвітлення проблематики захисних систем середньовічних обителів чернецтва українського Прикарпаття.

Методологічна основана наукового дослідження побудована на використанні уже відомих та нових аналітичних й синтезуючих методів, а також у їх конструктивному поєднанні з методами досліджень окремих самостійних і спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. В процесі комплексного опрацювання джерел використано генетико-герметичний метод, порівняльні методи, елементи джерелознавчого аналізу й синтезу, що в загальному підсумку дало змогу побачити характерні риси, особливості та технічні запозичення в плані будівництва захисних споруд середньовічних монастирів, які існували на землях українського Прикарпаття.

Ключові слова: монастир, інок, земляний вал, рів, кам'яні споруди.

Жодних писемних відомостей про те коли і звідки прийшли чорноризці на землі українського Прикарпаття досі не виявлено. Це нерідко стає причиною дискусій серед дослідників [1, с.185–194], адже перша згадка про появу чорного духовенства в Київській Русі відноситься до порівняно пізнього періоду. Вона зазначена на сторінках “Повісті минулих літ” під 1037 роком [2, с.267]. Коротким інформативним повідомленням літописець засвідчує зростання загального числа, значення, ролі монастирських обителів і чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави.

Монашество має давню, далеко не просту історію виникнення, довготривалу еволюцію та відзначається специфікою формування основних морально-етичних норм поведінки, принципами існування, правовими за-

садами діяльності, соціальною відособленістю тощо [3, с. 555–556].

У глобальному масштабі монастирі й чернецтво отримали поширення в різних релігіях народів світу. Проте у кожній релігії існування чернецтво має свої особливості, характерні риси, ознаки, які, перш за все, регламентуються статутними документами, дисциплінарними положеннями, духовними звичаями, традиціями та іншим. Відомо, що перші чернечі общини появилися на землях Індостану у буддизмі в III ст. до н.е., тобто ще у дохристиянську епоху. Виникнення буддійського чернецтва пов'язують з активною місіонерською діяльністю царя Ашоки (268–231 до н.е.) [1, с.186].

У порівнянні із найдавнішими відомостями про світове монашество на землях українського Прикарпаття воно появилося досить пізно. Появу чорного духовенства частково і у той же час за відсутності писемних джерел, непевно, але можна асоціювати з діяльністю християнських місіонерів й, перш за все, солунських братів Кирила та Мефодія у Великоморавській державі, що відноситься до другої половини IX ст. [1, с.185–194]. Проте за значно пізнішими літописними відомостями, монастирськими пом'яниками, різними за походженням писемними джерелами архівних установ, крім величезних монастирських обителів у Києві в княжі часи добре відомими були оселі іноків, що знаходилися на землях Галичини, а саме: в Галичі, Угровську, Белзі, Синевидську, Жидичині, Пліснеську, Бужеську, Спасі, Лаврові, Самборі, Уневі, Перемишлі, Звенигороді, Теревовлі, Холмі. За останніми даними наземлях українського Прикарпаття у середні віки існувало понад 400 осель чорноризців [4, с.2–3].

Нерідко в межах одного населеного пункту своєю діяльністю помітно виділялося кілька монаших общин. Зокрема, тільки у недалеких околицях княжого Галича, як свідчить на основі джерел о. С. Мудрий, в XIII ст. функціонувало 12 монастирів (св. Іллі, св. Кирила, св. Івана, св. Юрія і ін.) [4, с.2], 8 осель іноків (св. Прокопія, св. Юрія, св. Онуфрія, св. Івана і ін.) знаходилося поблизу оборонних укріплень Львова [5, с.17–31] і т.д. Подібні чернечі житла зафіксовано поблизу Теревовлі, Перемишля, Пліснеська та інших давньоруських городищ.

У пізньому середньовіччі і в наступні епохи чернечу палітру Прикарпаття доповнили прибулі монаші общини (домініканів, театинів, августинів, бенедиктинів, бригідок, капуцинів, кармелітів, сакраменток, тринітаріїв і ін.), які нерідко творилися на євроазійських просторах під впливом різних релігійно-політичних течій, рухів тощо. Загалом у Прикарпатті вони залишалися малочисельними і, в основному, поодинокі існували у великих населених пунктах або поблизу них, наприклад, у Львові відзначалися одиничними обителями [6, с.23, 71, 120, 137, 196, 231, 242].

Найбільшого значення та територіального поширення у середні віки в краї набули християнські общини василіан й студитів, які творилися на основі автохтонного етнокультурного елементу і є основним об'єктом нашого дослідження. Структурно місцеве чернецтво засновувало поселення, які захищало фортифікаціями від несподіваних нападів та відмежування від мирського світу. Цьому сприяла історична місія чернецтва

відмежованого і в той же час приближеного існування до мирян. Як свідчать археологічні дослідження, монастирські обителі відособлено виникали на городищах, пригородах, сільських поселеннях й поблизу них, західних схилах гористих масивів, у вільних печерних порожнинах, неподалік цілющих природних джерел, річок, водоймищ, на місцях язичницьких капищ, святилищ, у важкодоступних та глухих лісових закутках і т.д. Визначальним для місця закладення тієї чи іншої монашої оселі виступав місіонерський чинник та соціальний покликання інок. Зокрема, ченці–просвітители, книжники, літописці, лікарі, митці селилися в межах населених пунктів або неподалік і серед місцевого населення займалися повсякденною місіонерською діяльністю, а аскети й представники аскетичного напрямку шукали самотні, й відлюдні місця.

Зауважено, що в переважній більшості для закладення монаших поселень чорноризці обирали місця, які були непридатними для розвитку господарсько–виробничих занять і не відповідали побутуючим традиціям заснування тогочасних селищ (землеробів, ремісників, скотарів, торговців та ін.). Соціальна й територіальна відмежованість монашества узгоджувалася з положеннями типікону (монашого статуту), традиційними вимогами, правилами чернечого існування.

Для кожного періоду історії є характерним творення певних видів й типів оборонних укріплень, використання більш довговічних та надійних матеріалів, що засвідчує еволюцію фортифікаційних систем, котра відбувалася у загальному руслі суспільних досягнень і відкриттів.

Так для ранньохристиянської доби слов'янських держав (IX–X ст.) домінуючою була система спорудження навколо поселень простих й складних кільцеподібних захисних фортифікацій у вигляді частоколу, сторожових веж, дерев'яних стін, земляних валів, ровів, котрі нерідко доповнювалися природними урвищами, крутосхилами, важкодоступними місцями, водними перешкодами, болотами та іншим. Видається, що така система захисту була запозичена монахами від специфіки формування укріплень городищ, які у різних місцевостях різняться певними особливостями забудови, пристосуванням укріплених поселень до природного ландшафту і, перш за все, водної стихії. Наприклад, княжий Звенигород було забудовано на невеликому островку, оточеному з усіх сторін навколишніми болотами та розливами річки Білки [7, с.3–34]. Слід зауважити, що оборонне укріплення Звенигорода мало один кільцеподібний вал, насип якого було характерно пристосовано до “сухої” острівної частини. Тому земляний захисний насип немає чітко окресленої форми. Подібну забудову у заплаві Полтвита у її притоках отримав Львів [8, с.13–18], а також низка інших укріплених поселень. В значно менших розмірах дуже схожими до них було чимало тогочасних монастирських обителей.

Таким чином, окрему групу чернечих осель творили монастирі, які знаходилися в заплавах рік, в оточенні природних боліт, штучно створених водних перешкод. Для прикладу можна навести систему водного захисту Унівського монастиря, створеного на одній з приток Гнилої Липи, яка впадає у Дністер. За планом спорудження оборонні фортифікації Унівського монастиря,

котрий утворився в другій половині XIII ст. в підніжжі Чернечої гори, мали чітко окреслену квадратну форму, що творила чотирикутну систему захисту [9, с.258].

Зауважено, що вона помітно різниться із оборонними укріпленнями пам'яток давньоруського часу і навіть наведених городищ у Звенигороді, Львові, які найчастіше в плані мали округлу чи овальноподібну форму спорудження валів й ровів, котрі дуже часто були характерно пристосовані до навколишнього природного ландшафту і не мали симетрично забудованої системи захисту з кутовими вежами, в'їздними брамами, підйомними мостами.

Певну планографічну схожість світських і мирських оборонних укріплень можна пояснити тим, що поповнення чернецтва відбувалося за рахунок мирського населення, яке вносило певні будівельні традиції, корективи й інновації у чернече життя. Проте не виключено, що поява нових типологічних симетрично закладених форм спорудження насипів (квадратних, прямокутних), певним чином, стала відображенням впливу західного оборонного мистецтва на місцеву традицію забудови фортифікацій. Особливо помітним у забудові захисту це стало дещо пізніше після спорудження у насипі земляних валів кам'яної оборонної брами з характерними ознаками барокового стилю, що дає змогу датувати останній період існування укріплення.

Планування монастирів має чітко виражену структуру. В плані забудови обителей відзначимо, що традиційно в центральній частині монашого поселення знаходилася церква, як головний духовний та консолідуючий осередок. Як припускає І.Огієнко, найдавніші давньоруські монастирі не були соціальними інститутами в теперішньому розумінні слова [16]. Спочатку вони являли собою окремі невеликі земляні келійні споруди, у яких проживало по кілька осіб в одній житловій камері. Цю думку активно підтримує о. Атанасій Пекар [10, с.19–45].

Більшість обителей творилася на засадах келіотського, тобто общинного організаційного устрою [9, с.84], котрий з дисциплінарного боку вступав у суперечність з положеннями типікону. Поява культурної споруди тісно пов'язана зі збільшенням числа ченців, жител, що формувало об'ємно–просторовий устрій комплексу, у якому храм звеличувався над рештою будівель монастиря. Домінування визначалося як за технічними характеристиками (об'єм, висота, ширина), так і за духовним значенням (собор символічно трактують як “Око Боже”, образ Гробу Господнього) [11, с.45–48].

Якщо порівняти планувальну структуру мирських городищ і оборонних монастирів Прикарпаття, то на світських поселеннях легко можна зауважити зміщення дитинця в сторону краще захищеного місця, а не центральне розташування. У планувальній структурі заселення відмітимо певні відмінності між чернечими і світськими укріпленими поселеннями. На підставі аналізу системи планування в XI–XIII ст. Звенигорода [7], Львова [6], Белза [11] та багатьох інших населених пунктів українського Прикарпаття треба підкреслити, що в них домінувала паралельно–перпендикулярна система облаштування вулиць, доріжок, стежок тощо. Загалом вона раціонально відповідала системі побутуван-

ня культурного та господарсько-виробничого типу сільських і міських поселень.

У той же час на чернечих городищах переважаючим є радіальне сполучення, яке у вигляді променів від центрального храму розходилося у різні сторони. Така система була зумовлена тим, що чернечі келії розміщувалися навколо і, здебільшого, на однаковій відстані від культової споруди. Це, на нашу думку, мало глибоке символічне значення, адже символізувало однакову відстань іноків від їх жител до божого храму і в той же час їхню умовну рівність незалежно від чернечого статусу перед Всевишнім.

В основі найдавніших оборонних систем княжої доби лежало дерев'яне будівництво. Так, на думку львівського архітектора М.Рожка, оборонний наскельний монастир в Підкамені, який був створений на місці язичницького святилища приблизно в X ст., не мав насипних валів й ровів, а систему його захисту творив частокіл. Це також підтвердили результати археологічних досліджень [12, с.379–387].

Проте з масовою появою крем'яних кресал та полегшеним добуванням вогню дерев'яні оборонні укріплення стали вразливими для нападників. Не випадково часті пожежі до тла знищували цілі населені пункти.

Однак, такі захисні системи були не стійкими і щодо впливу інших чинників (черва, волога і ін.). Це вимагало періодичної заміни конструктивних елементів, бо незахищена від руйнівного впливу деревина слугувала недовго. Тому згодом у багатьох випадках будівничі намагалися лише нарощувати деревинною потужні земляні насипи і, таким чином, творили комбіновані захисні споруди.

Результати, отримані унаслідок перерізу оборонного валу Унівського городища, яке відноситься до X ст., дають підстави твердити, що у внутрішній частині насипних валів іноді знаходилися дерев'яні споруди, ймовірно, спеціально зроблені кліті, городниці, в камерах котрих проживали оборонці городища. У стратиграфії перерізаного насипного валу було зафіксовано не лише відображення перегинолі деревини, але й на поверхневій основі зауважено характерне "просідання" земляного насипу у місці, де колись знаходилися конструктивні елементи з деревини [13, с.281–286].

Проте іноді для зміцнення захисних укріплень використовували природні камені, будівельне та побутове сміття. Стійкі до руйнівних процесів речові знахідки (кераміка, скло, монети і ін.) дають змогу датувати період спорудження захисного насипу. Так у недобудованому кільцеподібному валу Унівського монастиря, який насипано в підніжжі Чернечої Гори, було знайдено фрагменти тонких добре випалених цеглин та фрагменти тонкостінного керамічного посуду XIII–XIV ст.

Проте в структурі заповнення валів значної групи чернечих городищ не виявлено жодних ознак від колишніх допоміжних конструктивних елементів. Для прикладу можна навести оборонні укріплення Підгородисенського монастиря, який за археологічними матеріалами датують XII–XIII ст. [14, с.70–72]. Він займав площу всього 0,2 га. Висота оборонного валу ще й досі становить 1,7 м, а його ширина на рівні підшви сягає 2,5 м. Доступ до монастиря

ускладнював глибокий та широкий рів, який нині має ширину близько 3 м та глибину 1,5–1,7 м від горизонтального рівня ґрунтового покриву.

На підставі археологічних досліджень Підгородисенського, Унівського та інших монастирів, а також синхронних до них давньоруських городищ у Звенигороді, Галичі, які відносяться до X–XII ст., важливо зауважити, що в найдавніших укріплених поселеннях (чернечих і мирських) ще не набув використання природній камінь, як довговічний та надійний будівельний матеріал. Причиною цього, на нашу думку, була відсутність дешевого зв'язуючого розчину, яким можна було б кріпити між собою кам'яні брили. Адже тогочасна вапняно-яєчна суміш, яку використано під час будівництва храмів Русі (Десятинна церква в Києві, Успенський собор в Галичі і ін.), була надзвичайно дорогою за складниками та технологією її добування. Можливо тому вона не набула тоді значного поширення.

Загалом зазначимо, що укріплення монастирських обителей переважно мають просту систему захисту, яка включає один кільцеподібний вал та рів або іншу додаткову водно-болотну додаткову систему.

Окрему групу середньовічних оборонних пам'яток складають печерні монастирі. Печерний монастир – це комплекс розмежованих приміщень, серед яких виділяється печерна церква, трапезна, житлові камери тощо. Традиційно такі споруди не мають захисних укріплень у вигляді валів й ровів, але їх замінюють товсті кам'яні стіни, які іноді мають кількадеметрову товщину. Зазвичай печерні монастирі відзначаються важкодоступністю. Дуже часто вони знаходяться приблизно в середній частині крутосхилу, що ускладнює доступ до них. Для прикладу можна навести Страчанський, Лядівський і інші обителі. Винятково виглядає Крехівський печерний монастир, який споруджено на помітно виділеній скалі Тимоша, що піднімається на вершині стрімкої та залісної Лисої гори, котра має висоту близько 300 м над рівне моря. Цікаво, що потрапити в приміщення печерної церкви можна при допомозі довгої драбини. Ще й зараз вхід у культову споруду розміщено на висоті майже 4,5 м від рівня долівки, хоча в давнину він був значно вищим. Крім цього, як показали археологічно-спелеологічні роботи, колись увійти у житлове приміщення зазначеного монастиря можна було лише при допомозі вузького карниза, котрий знаходився над урвищем.

Слід зауважити, що українське Прикарпаття відзначається значним числом печерних осель чорного духовенства, котрі різняться певним розмаїттям. Цінною історичною пам'яткою, зокрема, є печерний монастир, який розміщений поблизу с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. Обитель розташована на висоті приблизно 25 м від підніжжя гірського масиву, який зараз покритий лісом. Вона представляє великий чернечий комплекс, котрий споруджено на характерно виділеній природній скалі. У комплексі відокремлені житлові, культові та господарські приміщення. Монастирська обитель була розміщена у двох горизонтальних рівнях архітектурної забудови із зовнішньою системою сполучення між печерними камерами. У верхньому горизонтальному рівні знаходиться церква, а в нижньому – споруди житлового

та господарсько-побутового характеру [15, с. 562–573]. Потрапити з нижнього ярусу у верхній можна за допомогою кам'яних сходинок, які вирубані у камені з фронтального боку пам'ятки.

Цікавим елементом у зазначеному печерному монастирі є наявність рівно вирізаних пазів, які, ймовірно, були призначені для кріплення одвірків дверей, віконних рам або інших захисних елементів, можливо, ставень, захисних щитів, тощо. Також на пам'ятці зафіксовано невеличкі віконечка, які за виглядом нагадують пізньосередньовічні бійниці у пізнішому збудованих з каменю й цегли оборонних мурах палаців, костелів, монастирях та церквах. Подібні отвори виявлено в печерних житлах Крехівського монастиря. Крім цього, у зазначеному монастирі навіть передбачено запасний вихід з печерної порожнини на випадок небезпеки.

Таким чином, середньовічні захисні системи монастирів українського Прикарпаття відзначаються значним розмаїттям, характеризуються певними еволюційними змінами, котрі відбувалися у загальному руслі поступових науково-технічних досягнень в галузі фортифікаційного мистецтва. Еволюційні процеси стали вагомим чинником й виразником соціального прогресу у пошуку та запровадженні нових і ефективних захисних укріплень.

Список використаних джерел

- Берест Р. До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття / Роман Берест // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 185–194.
- Полноесобрание Русскихъ Лѣтописей, изданное по височайшій повелѣнію Археографическою комиссією. III Іпатіевская лѣтопись. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. 2. – 377 с.
- Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. С. Мельничука. – К., 1986. – 966 с.
- Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини / Софрон Мудрий // Галицька брама, № 1–2 (49–50).
- Трегубова Т. О. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами / Трегубова Т. О. // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – № 3. – Ч. 2. – С. 17–31.
- Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / М. Долинська. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 356 с.
- Свешніков І. К. Звенигород. Краєзнавчий нарис / Свешніков І. К. – Львів, 1987. – 48 с.
- Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову / Іван Крип'якевич. – Львів, 1991. – 167 с.
- Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини (житло і побут) / Роман Берест. – Львів, 2011. – 332 с.
- Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі / о. А. Пекар // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 19–45.
- Белз. Фотоальбом / Упорядники О. Бойко, В. Петрик, В. Слободян. – Львів: Літопис, 2004. – 96 с.
- Берест Р. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт Підкамін на Бродівщині / Роман Берест // Фортеця. Збірник заповідника “Тустан” на пошану М. Рожка. – Львів: Камула, 2009. – С. 379–387.
- Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища / Роман Берест // Матеріали і дослідження з археології Волині і Прикарпаття. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.
- Маціевскій М. Монастири въ архіепархіимитрополічой Львовской / М. Маціевскій // Шематизмъ провинціи св. Василія Великого въ Галиціи, уложеній по капитулі отбувшійся въ монастыре св. Онуфрейскому Львовъ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъзаведенія на Русі св. Христова ажъ по нынѣшнее время. – Львовъ, 1867. – 79 с.
- Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі / В. Карпович // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – Вип. 3–4. – С. 562–573.
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – 393 с.

References

- Berest R. Do pyttannya pro pryjnjattja hrystyjanstva na zemljah Pivnichnogo Prykarpattja / Roman Berest // Arheologichni doslidzhennja L'viv's'kogo universytetu. – L'viv: Vyd. centr LNU im. I. Franka, 2007. – Vyp. 10. – S. 185–194.
- Polnoe sobranie russkikh l#topisej, izdanoe po visochajshomu povel#niju Arheograficheskiju komisssieju. III Ipatievskaja l#topis'. – Sanktpeterburg#, 1845. – T. 2. – 377 s.
- Slovyk inshomovnyh sliv / Za red. akad. O. S. Mel'nychuka. – K., 1986. – 966 s.
- Mudryj S. Po vasylians'kyh monastyryah Galychyny / Sofron Mudryj // Galyc'ka brama, № 1–2 (49–50).
- Tregubova T. O. Rekonstrukcija rozplanuvannja seredn'ovichnogo L'vova za pys'movymy dzherelamy / Tregubova T. O. // Arhitekturna spadshyna Ukrai'ny. – K., 1996. – № 3. – Ch. 2. – S. 17–31.
- Dolyn's'ka M. Istorychna topografija L'vova XIV–XIX st. / M. Dolyn's'ka. – L'viv: Vyd-vo Nacional'nogo universytetu “L'viv's'ka politehnika”, 2006. – 356 s.
- Svjeshnikov I. K. Zvenygorod. Krajeznavchij narys / Svjeshnikov I. K. – L'viv, 1987. – 48 s.
- Kryp'jakevych I. Istorychni prohody po L'vovu / Ivan Kryp'jakevych. – L'viv, 1991. – 167 s.
- Berest R. Seredn'ovichni monastiry Galychyny (zhytlo i pobut) / Roman Berest. – L'viv, 2011. – 332 s.
- Pekar A. Cherneche zhyttja Kyi'vs'koi' Rusy v domongol's'kij dobi / o. A. Pekar // Narys istorii' vasylians'kogo chynu svjato- togo Josafata. – Rym, 1992. – S. 19–45.
- Belz. Fotoal'bom / Uporjadnyky O. Bojko, V. Petryk, V. Slobodjan. – L'viv: Litopys, 2004. – 96 s.
- Berest R. Rozvidkovi arheologichni doslidzhennja v okolycjah monastyria smt Pidkamin' na Brodivshhyni / Roman Berest // Fortecja. Zbirnyk zapovidnyka “Tustan” na poshanu M. Rozhka. – L'viv: Kamula, 2009. – S. 379–387.
- Berest R. Doslidzhennja oboronnyh ukriplen' Univ's'kogo gorodyshha / Roman Berest // Materialy i doslidzhennja z arheologii' Volyni i Prykarpattja. – L'viv, 2007. – Vyp. 11. – S. 281–286.
- Macievskij M. Monastiry v# arhieparhii mitropolichoju L'vovskoj / M. Macievskij // Shematizm# provincii sv. spasitelja china sv. Vasilija Velikogo v# Galicii, ulozhenyj po kapituli otbuvshojasja v# monastyre sv. Onufrejskom# vo L'vov# dnja 24–25 lipca 1866 i korotkij pogljad# na monastiry i monashestvo ruske, ot# zavedenja na Rusi v# hri stovoj azh# po nyneshnee vremja. – L'vov#, 1867. – 79 s.
- Karpovych V. Skal'nyj monastyr u Rozgirchi / V. Karpovych // Zapysky ChSVV. – L'viv, 1930. – T. 3. – Vyp. 3–4. – S. 562–573.
- Ogijenko I. (Mytropolyt Ilarion). Ukrai'ns'ke monashestvo / I. Ogijenko. – K., 2002. – 393 s.

Berest R. Ja., doctor hab. of historical sciences, professor, Head of the department of social–humanitarian disciplines, Lviv institute of economics and tourism (Ukraine, Lviv), Berest_Liet@ukr.net

Fortification buildings of the medieval monasteries of the Ukrainian Prykarpattia

On the basis of specific factual materials, results, obtained by years of own archaeological, speleological, ethnographical, archive and other researches, is made the attempt to summarize the results of publications with the aim of illumination the problematic aspects of the medieval monasteries protective systems in Ukrainian Prykarpattia.

The methodological basement of this scientific research is built on using already known and new ones analytical and synthetic methods, and also on their constructive combination with scientific methods of some self-disciplines and specific (auxiliary) historical disciplines. During the sources comprehensive studying, were used the genetic–hermetic method, comparative methods, elements of sources analysis and synthesis, which in the end provided the possibility to observe the features, characteristics and technical adoption of some elements in construction planning of medieval monasteries fortification buildings, which existed on the territory of Ukrainian Prykarpattia.

Keywords: monastery, monks, earth mound, moat, stone buildings.

Berest R. P. A., доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедры социально–гуманитарных дисциплин, Львовский институт экономики и туризма (Украина, Львов), Berest_Liet@ukr.net

Фортификационные сооружения средневековых монастырей украинского Прикарпаття

На конкретных фактологических материалах, результатах собственных многолетних археологических, спелеологических, этнографических, топонимических исследований, на основе собственных фактических материалов, результатов исследований, полученных в течение многих лет в области археологических, спелеологических, этнографических, топонимических исследований, сделана попытка обобщить результаты публикаций с целью освещения проблемных аспектов защитных систем средневековых монастырей в украинском Прикарпатии.

ческих, архивных и других исследований сделано попытку подведения итогов результатов публикации с целью освещения проблематики защитных систем средневековых обителей монашества украинского Прикарпатья.

Методологическая основа научного исследования построена на использовании уже известных и новых аналитических, синтетических методов, а также в их конструктивном объединении с методами исследования отдельных самостоятельных и специальных (вспомогательных) исторических дисциплин. В процессе комплексной обработки источников использовано генетико-герменевтический метод, сравнительные методы, элементы источниковедческого анализа и синтеза, что в общем итоге дало возможность увидеть характерные черты, особенности, заимствования в плане строительства защитных сооружений средневековых монастырей, которые существовали на землях украинского Прикарпатья.

Ключевые слова: монастырь, иноки, земляной вал, ров, каменные сооружения.

* * *

УДК94(477.8)

Цуцман І.Я.

аспірантка кафедри туризмознавства і краєзнавства,
Інститут туризму Прикарпатського національного
університету ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ), ts.i@ukr.net

ОБ'ЄКТИ ПОКУТСЬКОЇ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Стаття присвячена об'єктам оборонної архітектури Покуття, зокрема характеристика наявним замкам, замчицям, городицям, що знаходяться на території краю. Розглядається також основні проблеми у сфері збереження та відновлення оборонних пам'яток. Визначено важливу роль та унікальну цінність об'єктів оборонного будівництва у системі пам'яток краю. Наголошується на необхідності найближчим часом належних кваліфікованих ремонтно-реставраційних робіт щодо цих пам'яток. Подано рекомендації щодо застосування пам'яток покутської оборонної архітектури в туристичній галузі регіону. Розглядаються можливі шляхи вирішення проблем охорони та збереження цих об'єктів. Робиться акцент на використанні європейського досвіду зі збереження та використання замкових комплексів. Належне збереження може гарантувати тільки пристосування пам'яток до сучасних потреб суспільства. Найпоширенішим нині способом збереження та використання старовинних зразків фортифікаційної архітектури є їх музеєфікація.

Ключові слова: замки, замчиця, городища, фортеці, оборонна архітектура Покуття, збереження, використання, туристична галузь.

Найпомітнішими і найвагомішими залишками історико-культурної спадщини України, і Покуття зокрема, є замки, фортеці, замчища (зруйновані середньовічні замки, від яких залишилися фундаменти, нечіткі земляні укріплення або повністю знищені), городища. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. Слід зазначити, що сьогодні, як і колись, замки України займають визначне місце в нашій багатій історико-архітектурній спадщині. Вони є свідками різних епох. Проте, на жаль, пам'яток фортифікаційного мистецтва на Покутті до наших днів уціліло вкрай мало, а ті, що залишилися, являють собою нині лише руїни, які з часом, можуть взагалі зникнути. Саме тому зараз гострою проблемою постає збереження і відновлення цих об'єктів. Пам'ятки не охороняються, а відсутність ремонтно-реставраційних робіт прискорюють їх подальше руйнування. Це зумовлює низький рівень туристичної привабливості багатьох оборонних пам'яток середньовіччя в регіоні.

Актуальність дослідження історії окремих фортифікаційних споруд як Покуття, так і України загалом, не викликає сумніву. Сьогодні вони стають предметом поглибленого вивчення вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як В.Великочий [2], В.Вечерський [3], Р.Смеречанський [19], О.Каглян [5], І.Миронюк [5], В.Никифорук [19], О.Гаськевич [6],

Я.Левкун [10], О.Лесик [11], О.Мацюк [12], М.Марунчак [13], В.Грабовецький [15], О.Чоловський [23]. Питання охорони пам'яток старовини на землях Галичини гостро постало ще в XIX ст., коли в краї виникають перші пам'ятко-охоронні інституції. Історія цього питання неодноразово досліджувалась у сучасній історичній літературі. Цьому питанню присвячені, зокрема, роботи М.Бевза [1], В.Горбика [7], Г.Денисенка, П.Скрипника [7], Т.Курила [9], с.Кравціва [14], Л.Гриніва [14], М.Копача [14], с.Кузика [14], П.Тронько [20] та інших учених. Попри це мало уваги приділялось саме характеристичі пам'яток оборонної архітектури Покуття, проблемам їх обліку, збереження та популяризації, рекомендаціям щодо їх вирішення, у чому й полягає мета даного дослідження.

Досить важливим у дослідженні пам'яток оборонного будівництва є реконструкції давньоруських городищ.

З пам'яток давньоруського періоду (IX–XIII століття) на теренах Покуття характерними є укріплені городища, які були осідками місцевої влади та оборонними пунктами проти набігів ворогів. Прикметно те, що здебільшого вони розташовувалися вздовж Дністра. Це стосується укріплених поселень у Корневі, Кунисівцях, Копачинцях, Чернелиці, Колінках, Михальчі, Поточищі, Городниці, Стрільчі (Городенківський район). Таке їхнє розміщення дозволяло контролювати торгівлю річкою.

Без сумніву, найвидатнішою пам'яткою оборонного будівництва того часу стало укріплене поселення в Городниці. Величезне городище загальною площею 6 гектарів розташовувалось на вершині 160-метрової гори, обмеженої стрімкими урвищами берегів Дністра, річки Ямгорова та яру Сухого Потоку. Окрім того, воно було укріплене складною системою валів і ровів, особливо з менш захищеної природою західної сторони, де вони творили три ряди. Згадані вали добре збереглися до нині.

Сліди людського проживання в Городниці, виявлені археологічними розкопками, датуються ще добою пізнього палеоліту (30000–10000 років до н.е.) і вважаються чи не найдавнішими в Галичині. Саме ж городище було багатоярусним і має такі основні культурні горизонти: трипільський (IV тисячоліття до н.е.), гальштатський (X–VIII століття до н.е.), латенський і черняхівський (IV–V століття до н.е.) та слов'янський (VI–XIII століття). Здебільшого всі укріплення споруджено в гальштатський період, тобто ще в добу бронзи, а майже через дві тисячі років тому, у слов'янський період, їх лише розширено та вдосконалено. Такої думки дотримуються Ю.Малеев, П.Раппопорт, Л.Крушельницька, М.Бандрівський. Завдяки природному захистові та досконалії розгалуженій системі валів і ровів городища в Городниці вважається одним з найпотужніших у Західній Україні.

Археолог та історик Я.Пастернак вважав Городницьке городище слов'янського періоду племінним центром найвисунотішої на північній захід частини літописних тиверців, а, на думку В.Петигирича, в Галицько-Волинський період воно було великим поселенням міського типу, найбільшим в окрузі [19, с. 30].

У 1240-х роках городище в Городниці захопили і дощенту зруйнували монголо-татари, про що свідчать сліди великої пожежі в рештках усіх розкопаних споруд